

УДК 330 (091)(477) "19"

Віктор Павлюк

ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ О.ОГЛОБЛИНА

У статті зроблена спроба аналізу праць О.Оглоблина з соціально-економічної історії України першої половини ХІХ століття.

Значним був інтерес О.Оглоблина до економічної історії України. Своєю увагою до цієї галузі історичної науки вчений пояснював тим, що цей чинник історичного процесу був раніше занедбаний в історичній науці.¹ Разом з тим О.Оглоблин, створюючи свою схему історичного розвитку України, бачив, що попередня історична концепція побудована на основі етнічно-мовно-культурного і національно-політичного характеру. Проблема ж економічної самостійності України в контексті її історичного розвитку не була науково обґрунтована. Тому вчений поставив перед собою завдання створити нову історичну схему господарського розвитку Східної Європи ХІХ ст., виходячи з принципу господарської самостійності України.² Саме економічний розвиток у ХІХ і на початку ХХ ст. відіграв вирішальну роль у процесі формування українського національно-територіального комплексу.³

Досліджуючи історію української фабрики, професор О.Оглоблин встановив чітку періодизацію її розвитку. Перша половина і 50-ті роки ХІХ ст. в історії української фабричної промисловості він визначає, як епоху боротьби вотчинної фабрики, основаної на кріпосній праці, яка була власністю помісного дворянства, та фабрики, основаної на вільнонайманій праці, власниками якої були купці і міщани, і лише в окремих випадках селяни і безпомісні дворяни.

Історичний розвиток України першої половини ХІХ ст. призвів до того, що обидві групи промислових підприємств діяли і розвивались в одних і тих же господарських межах, взаємовпливаючи одна на одну, створили нову перехідну форму промисловості – передкапіталістичну фабрику.⁴

У 30-ті і в першій половині 40-х років в господарстві переважає ще вотчинна фабрика. Характерно, що поміщицьке підприємництво переходить від суконного до бурякоцукрового виробництва. В цей період остаточно закріплюються господарства купецької фабрики, капіталістичні відносини проникають у вотчинну промисловість, формується поняття "передкапіталістична фабрика" (автором якого є О.Оглоблин). Ця теза О.Оглоблина підтверджується згодом дослідженнями українських істориків. Так з 27 ст.

конних підприємств Волинської губернії 11 було вотчинних і 16 капіталістичних.⁵ Продукція майже всіх мануфактур в основному реалізовувалась на ринках. Найбільші мануфактури на Волині були в Горохові, Томашеві і Славуті. Славутська мануфактура, що належала Сангушку, виробляла не тільки сукно, а й інші шерстяні вироби, зокрема ковдри, що славились в Україні. На цій мануфактурі у 1857 р. працювало понад 500 робітників.⁶

О.Оглоблин прослідковує процес нагромадження українського капіталу, наростання капіталістичних відносин у межах господарства України, доводить, що розвиток української промисловості у першій половині XIX ст. проходить в складних умовах конкуренції через Правобережний ринок.

Деякі фабрики не витримували конкурентної боротьби і скорочували своє виробництво. У таких складних умовах протистояння польській суконній промисловості могли існувати тільки фабрики, які були забезпечені казенними замовленнями. Однак не можна погодитись з О.Оглоблиним в тому, що на українському (особливо Правобережному) ринку безроздільно панувало польське сукно.⁷ Вже в першій чверті XIX ст. у Волинській губернії набула широкого розмаху суконна мануфактура капіталістичного типу. На їх частку припадало 132901 аршин, або 51% загального обсягу виробництва сукна в губернії. Із загального обсягу виробництва капіталістичних підприємств України майже 60% припадає на Волинську губернію, яка в кінці першої чверті XIX ст. не тільки займала перше місце, а й була основним центром капіталістичного суконного виробництва на Україні.⁸ Кількість суконних мануфактур на Україні зростає. Якщо у 1814 р. було 53 мануфактури, то у 1832 р. вже 117.⁹ Сукно відправляли до всіх великих міст України, до Москви, до Петербурга, постачали в казну, продавали на ярмарках, базарах, крамницях. Поштовхом до прискореного розвитку суконних мануфактур на Правобережжі у другій чверті XIX ст. було те, що царський уряд, бажаючи обмундирувати Литовський корпус місцевим сукном, звернувся до купців та поміщиків з пропозицією будувати суконні підприємства і постачати сукно війську на визначених, дуже вигідних умовах. А після польського повстання 1830-1831 рр. відбуваються значні зміни у відносинах польського і українського господарств. Обмеження імпорту іноземних товарів, розвиток транзитної торгівлі на Правобережжі викликали ріст фабрично-заводської промисловості, що зміцнює її конкурентноспроможність.

Але й не слід відкидати впливу польського капіталу на український ринок. Тут переважали вироби суконні, шовкові, бавовняні, які доставлялись в Україну не тільки з Польщі, але й із Силезії, й частково із Саксонії. Їх доставляли польські, німецькі, українські та російські купці.¹⁰ Проте після 1832 року, у зв'язку із змінами в торгівлі з Польщею, обороти їх скорочуються і значення падає. Зокрема, ввіз польського сукна на ярмарки Поділля скоротився на 85,21%.¹¹

Особливе місце у дослідженнях О.Оглоблиним розвитку капіталістичного підприємництва займає поміщицтво, зокрема магнатурія Волині, серед якої виділяється родина Сангушків.

У маєтках князя Євстафія Сангушка у першій половині XIX ст. широко була розвинута промислова діяльність. У 1828 р. князь володів шістьма суконними фабриками, двома паперовими, однією свічковою, одним заводом; крім цього, йому належала частка в Корецькій суконній і Городницькій порцелянових фабриках. Сангушки приділяли багато уваги бурякоцукровому виробництву. У 1860 р., зазначає О.Оглоблин, Сангушкам належало на Волині, Київщині і Поділлі шість бурякоцукрових (п'ять пісочних і один рафінадний) заводів.¹² Слід підкреслити, що у звіті Волинського цивільного губернатора за 1850 р. йдеться про великий цукровий завод у маєтку князя Р.Сангушка та його доньки М.Потоцької у Шепетівці, де виготовлялось понад 50 тисяч пудів цукру-піску на рік.¹³ Загальна сума виробництва підприємств Сангушка в Заславському повіті у 1860 р. становила біля 1.600 тисяч рублів, що переважало виробництво всіх інших повітів Волині разом взятих (63% всього виробництва губернії).¹⁴

Однією з причин інтенсивного розвитку промислового виробництва князів Сангушків Оглоблин справедливо вважає застосування найновіших досягнень техніки. Всі їх цукрові, машинобудівний, хімічний заводи, фабрики були оснащені паровими двигунами, механічним обладнанням, які були завезені з Англії.¹⁵

Характеризуючи процес створення фабричного виробництва в маєтках князів Сангушків, О.Оглоблин підкреслює участь в цьому іноземних підприємців. Зокрема, Славутський машинобудівний завод розширяється в кінці 50-х років завдяки діяльності англійця Варда, який став директором заводу. Підприємство було забезпечене новими машинами, які доставлялись з Англії і Бельгії. Висока технічна оснащеність заводу забезпечила можливість виготовляти парові машини, різноманітні апарати для бурякоцукрових заводів, парові котли, сільськогосподарську техніку. До 1860 року виробництво заводу оцінювалось (становило) 100000 рублів. Тут працювало близько 600 робітників.¹⁶ У 1878-1879 рр. Славутський машинобудівний завод належав акціонерному товариству Лільноп Рау і Левенштейн.

Славутська паперова фабрика, як зазначає історик, належала товариству, в якому, крім князя Сангушка, брали участь іноземці Лауденбах і Шейтц. У 1860 р. продукція фабрики оцінювалась в 100.000 рублів. Значна частина допоміжних матеріалів (клей, фарби тощо) постачались з-за кордону. Вироби Славутської паперової фабрики вивозились, головним чином, в Москву, Білорусь і Литву, реалізовувались на ринках Правобережної України, а також у Полтавській і Херсонській губерніях.¹⁷

А хімічний завод в Барбарівці (поблизу Славуті) був побудований у 1859р. німцями Гесселем і Ейхгорном. Тут виготовляли скипидар, оцет, самфін (ски-

пидар, очищений хімічним способом). Слід додати, що на Славутському механічному заводі працювали іноземці: Й.Вольф – голландський підданий, Й.Вашкевич – австрійський підданий, І.Груно – пруський підданий, слюсар заводу, М.Рамберг – шведський підданий, Х.Петерзон – датський підданий. А всього на фабриках, заводах, маєтках родини Сангушка на межі першої і другої половини XIX ст. працювало 32 чоловіки іноземного походження.¹⁸

О.Оглоблин схилявся до думки, що господарство Сангушків було поставлено відповідно до нових вимог землеробської і промислової техніки. Князі господарювали у своїх маєтках кваліфіковано, покращуючи систему землекористування. Мали прекрасні городи з оранжереями і трейбгаузами, де працювали наймані німецькі городники. Правильно розвивали лісове господарство. До 1850 р. в лісах, які належали родині (39137 дес.), практикувалась вибіркова вирубка, штучне лісонасадження.¹⁹ Сангушки зміцнювали знамениті на всю Європу табуни коней шляхом закупівлі чистопородних арабських коней у Аравії, їх було по кілька сотень у кожному маєтку, чого не було в усій Росії.

Ще в 40-х роках господарі прагнули покращити життя своїх селян. Князь Р.Сангушко спробував зробити перші кроки в напрямку ліквідації кріпосного права. Він почав з відмежування селянських угідь від магнатських, надав право селянам за бажанням замінити панщину грошовою виплатою. Була введена система здачі в рекрути за жеребкуванням, запроваджено помірні податки, широко використовувалась вільнонаймана праця.

Аналізуючи праці сучасників Ю.Крашевського і Т.Стецького, які описали “Волинський Манчестер” після відвідин в кінці 50-х років XIX ст., О.Оглоблин відзначає господарську мудрість його власника.

Підходам О.Оглоблина до розв’язання проблем економічного розвитку Правобережної України притаманна теоретична частина. Його дослідження були активним чинником розвитку історичної науки з проблем економічної історії 20-30 рр. XIX ст.

Помітним є інтерес вченого до поміщицтва України і Волині, зокрема, їх ролі в становленні та розвитку економічної самостійності України. О.Оглоблин одним з перших в українській історіографії, аналізуючи процес створення української промисловості, доводить, що магнатерія, розвиваючи вотчинні (шляхетські) мануфактури в другій половині XVIII – першій половині XIX ст., перетворювала свої маєтки на капіталістичні підприємства, визначала прогрес у промисловому виробництві.

Примітки

1. Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика//Збірник на пошану професора Олександра Оглоблина. Українська Вільна Академія Наук у США. Нью-Йорк, 1977. – С.25.

2. Там само. – С.27.
3. Оглобляна О. Проблема схеми історії України 19-20 століть (до 1917 р.) // Оглобляна О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К. Торонто, 1995. – С.49.
4. Оглобляна А. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – Б.м., б.г. – С.12.
5. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч.1. – С.246.
6. Там само. – С.248; Оглобляна А. Очерки истории... – С.202.
7. Оглобляна А. Очерки истории. ... – С.29.
8. Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці XVII – першій половині XIX ст. – К., 1960. – С.26-27.
9. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С.36.
10. Оглобляна О. Польський капітал і український ринок за першу половину XIX ст. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.6.
11. Оглобляна А. Очерки истории... – С.34.
12. Там само. – С.34.
13. Там само. – С. 200.
14. Там само. – С.34.
15. Мельник Л. Технічний переворот на Україні в XIX ст. – К., 1972. – С.225.
16. Там само.
17. Там само. – С.201.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. Оп.36. – Спр.1695. – Арк.6, 7, 10, 35.
19. Поляков І. Велике землеволодіння на Волині. – К., 1898. – С.8.

The author made an attempt to analyze the research works of O. Ohloblyn on social-economic history of Ukraine in the first half of the XIX century.